

ris olan Muhyiddin'e, buradaki bir medresede 8 akçelik Hicâziye buk'ası ilâve olarak verilmiştir. Şam, Hama, Maraş gibi şehirlerde bulunan buk'alara da benzer şekillerde tayinler yapılmıştır. Genellikle buralara tayin edilen müderrislerde **mülâzemet*** şartı aranmadığı, şehir kadısının arzıyla uygun bir kişinin tayin edildiği görülmektedir.

Buk'aların mimari tarzı, buralarda hangi derslerin okutulduğu ve eğitim süresi gibi hususlar hakkında ise kaynaklarda bilgi yoktur.

Osmanlı Devleti'nin güney eyaletlerinde "buk'a" veya "bikâ" adıyla başlayan Bikâ'-ı Üzeyr, Bikâ'-ı Kelb gibi bazı yer isimlerine de rastlanmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Kâmus Tercümesi, "buk'a" md.; Wensinck, *Mu'cem*, "buk'a" md.; *Türk Lügati*, I, 720; BA, MD, III, hüküm 839; Ma'sum Ali Şah, *Tarâ'îk*, III, 480-494; Halit Ongan, *Ankara'nın 2 Numaralı Şer'iye Sicili*, Ankara 1974, nr. 724, 1749; Mehmet İpşirli — Muhammed Dâvud et-Temîmî, *Evkâf ve emlakü'l-müslimîn ft Filistin*, İstanbul 1402/1982, s. 31; *Mecmûa-i Muhâkemât-ı Defter-i Eslâf*, TSMK, Revan, nr. 1506; Mükerrer, vr. 25^a-28^b; M. İpşirli, "Anadolu Kadaskeri Sinan Efendi Hakkında Yapılan Tahkikat", *İTED*, VIII (1984), s. 205-218; C. E. Bosworth, "Buk'a", *EI² Suppl.* (İng.), s. 154; İhan Şahin — Feridun Emecen, "Amasya", *DİA*, III, 3.

MEHMET İPŞİRLİ

BUKRAT

(bk. HİPOKRAT).

BULAK

(بولاق)

Mısır'da matbaasıyla ünlü tarihî bir şehir.

XIII. yüzyılda, Nil'in yatağını batıya doğru 1-1.5 km. kadar değiştirmesiyle terk ettiği kumsallar üzerinde eski liman şehri Meks'in yerinde kurulmuştur. Günümüzde eski Kahire'nin 2 km. kuzeybatısında ve Nil nehrinin batı kıyısında yer alan Bulak'ın kuruluşu Memlük Sultanı I. Baybars (1260-1277), şehir olarak gelişmesi ise Muhammed b. Kalavun (1309-1340) dönemine rastlar. Muhammed b. Kalavun'un 1325'te kazırdığı Nâsırî Kanalıyla Kahire'den ayrılan Bulak, milletlerarası ticaret yolları üzerindeki stratejik konumu sayesinde hızlı bir gelişme kaydetti. XIV ve XV. yüzyıllarda temel yapısı ortaya çıkan ve büyümesini sürdüren şehir, ticaretle birlik-

te gelişen sanayii sayesinde bir endüstri merkezi durumuna geldi. O dönemlerde şeker ve yağ imalâthaneleri, tabakhâne ve değirmenleri yanında bilhassa ağaç işçiliğiyle dikkati çeken Bulak'ta Memlük Sultanı Barsbay'ın (1422-1437) Kıbrıs seferinde kullandığı gemilerin yapıldığı tersane de bulunuyordu. XV. yüzyılda ana limanı olduğu Kahire'nin ülkedeki en önemli ekonomik merkez haline gelmesinde rol oynadı.

Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethiyle (1517) Osmanlı idaresine giren Bulak bu dönemde de ticarî önemini korudu. Evliya Çelebi'ye göre XVII. yüzyılda "resâle ağası" denilen bir yönetici ve Mısır kadısına bağlı bir nâib tarafından idare ediliyordu. 45 mahallesi ve 6700 hânesi olan şehirde 400 civarında cami-mescid, on bir medrese, altı dârülkurrâ, üç dârülhadis, kırk sıbyan mektebi, 1600 dükkân, yirmi ambar, yetmiş üç han, altı hamam vardı ve buradaki ambarların bir kısmında Haremeyn zahiresi depolanıyor, tersanede de İstanbul'dan Yemen için gönderilen gemi inşa malzemesi ve mühimmat bulunuyordu.

Napolyon'un Mısır seferi sırasında yıkıp yıktığı (1799) şehri tekrar imar eden Kavalalı Mehmed Ali Paşa burada birçok dükkân ve dökümhane yaptırmıştır. Bulak ile ada arasında inşa edilen Ebü'l-'Alâ Köprüsü (1912) son dönem mimari eserlerindedir.

Bulak ticaret ve sanayi merkezi olmasının yanı sıra güzel bir dinlenme yeri de olduğu için birçok sultan, vezir ve vali tarafından imar edilmiştir. Burada mevcut XV. yüzyıldan Osmanlı idaresinin sonuna kadar olan döneme ait en yaygın yapılar vikâlelerdir (han). Kayıtlara geçmiş toplam altmış beş vikâlenin başlıcaları Hamüb, Gürî, Kayıtbay, İbrâ-

him Serhân, Süleyman Paşa ve Gül Muhammed vikâleleridir. En önemli camileri Alâyâ, Kadı Yahyâ, Sinan Paşa, Mustafa Mirzâ, Hatîrî ve Ebü'l-'Alâ'dır; ancak bunlar Kahire'dekilere kıyasla daha küçük ve mimari açıdan önemsizdirler. Bugün Osmanlı dönemine ait on iki sebilden ancak birkaçı işlevini kaybetmiş olarak ayakta durmakta, yedi hamamdan ise yalnız Hoca, Şeyh Ramazan ve Sinan Paşa faal durumda bulunmaktadır.

XIX. yüzyılın başlarından itibaren gümrük vergisinin kaldırılması, demiryollarının inşasıyla nakliyatın kara yollarına kayması ve uygulamaya konulan ekonomik reformlarla bütün ülkenin mâmur bir hal alması gibi faktörlere bağlı olarak ticaret trafiği ve gelirleri azalan şehrin stratejik önemi kaybolmuştur. Bugün gelişen Kahire'de önemsiz bir semt durumunda olan Bulak, Mehmed Ali Paşa'nın siyasî sebeplerle İstanbul'daki Osmanlı devlet matbaası Matbaa-i Âmire'ye rekabet amacıyla kurduğu Matbaatü Bülâk (aş. bk.) ile ünlüdür.

BİBLİYOGRAFYA :

Makrîzî, *el-Hıta*, I, 199; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, X, 291-295; N. Hanna, *An Urban History of Bulak in the Mamluk and Ottoman Periods*, Le Caire 1983; *Kâmûsü'l-İslâm*, II, 1393; *el-Kâmûsü'l-İslâmî*, I, 394-395; TA, VIII, 365; J. Jomier, "Bülâk", *EI²* (İng.), I, 1299.

CENGİZ KALLEK

Bulak Matbaası. Mehmed Ali Paşa 1805'te Mısır valiliğine getirildikten sonra siyasî, askerî, ziraî ve iktisadî alanlarda reform hareketlerine girişti. Çeşitli ilmi sahalarda eğitim ve öğretim yapacak uzmanları Avrupa'dan, bazı teknik elemanları da İstanbul'dan getirtti. Askerî kara ve deniz okullarının yanı sıra tıp, veteriner, ziraat, bando, eczacılık,

XX. yüzyıl başlarında Bulak ve eski kaleden bir görünüş (İÜ Ktp., Albüm, nr. 90.565)

mühendislik ve dil okulları açtı. Bütçe-den para ayırarak Avrupa'dan ve İstanbul'dan kitaplar satın aldırdı. Tercüme heyetleri kurdurarak Batı dillerinden genellikle fen kitaplarını Arapça'ya, askerlik ve denizcilik kitaplarını da Türkçe'ye çevirtti; Batı kültürünün Mısır'a yerleşmesini sağlamaya çalıştı. 1813-1848 yılları arasında tahsil için değişik Avrupa ülkelerine gönderdiği 339 talebe içinde matbaacılığı öğrenmeye gidenler de vardı.

Mısır'da ilk matbaalar, 1557'de Gershon b. Eliezer Soncino ile 1740'ta daha önceleri İstanbul'da matbaacılık yapan Abraham b. Moses Yatom tarafından Kahire'de kurulmuştu. Yarım yüzyıla yakın bir süre sonra da Napolyon Bonapart'ın Mısır seferi sırasında (1798-1802), biri Jean-Joseph Marcel tarafından Haziran 1798'de İskenderiye'de (Imprimerie Orientale et Française), diğeri Marc Aurel tarafından Ağustos 1798'de Kahire'de (Imprimerie de Marc Aurel) olmak üzere iki matbaa kuruldu. İskenderiye'de, Napolyon Bonapart'ın Roma'dan el koyup getirdiği Arapça hurufatla, halka dağıtılan beyannâmeler ve ilk defa *Alphabet Arabe, Turk et Persan, à l'Usage de l'Imprimerie Orientale et Française* (An VI/1798) adlı kitap basıldı. İskenderiye'deki matbaa Ekim 1798'de Kahire'ye taşınarak Ocak 1799'da Imprimerie Nationale adını aldı. Marc Aurel de Kahire'de kendi matbaasında *Courier de l'Égypte* gazetesine (116 sayı) *La Décade Egyptienne* adlı derginin ilk üç sayısını bastı. Bu iki matbaada çeşitli konularda Arapça, Türkçe, Fransızca ve İtalyanca olarak basılmış kitapların ancak yirmi bir tanesi bilinmektedir. Fransızlar'ın çıkarmak istedikleri *et-Tenbih* adlı gazetenin çıkıp çıkmadığı ise tartışmalıdır. Fransız ordusu 1801'de Mısır'ı terkederken geride matbaa ile ilgili hiçbir malzeme bırakmadı. Bu malzeme bugün Paris'te Imprimerie Nationale'de saklanmaktadır.

Mehmed Ali Paşa'nın giriştiği yenilik hareketleri arasında matbaanın özel bir yeri vardır. Matbaayı kurmadan önce baskı, dizgi ve harf dökümünü öğrenmeleri için 1815'te Suriyeli Nikola Masabaki ile birlikte dört öğrenciyi Milano'ya gönderdi. Matbaayı da Dârüssinâti'l-âmiriyye adıyla bilinen Bulak Tersanesi'nde kurdu. Matbaa binasının ana kapısındaki üç beyitlik Türkçe kitâbeden, binanın dârüttübâa olarak 1 Muharrem 1235 - 1 Muharrem 1236 (20 Ekim 1819 -

9 Ekim 1820) arasında inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bir arşiv kaydına göre de matbaa 18 Safer 1237'de (14 Kasım 1821) resmen açıldı.

Milano'dan üç baskı makinesi, Leghorn ve Triyeste'den mürekkep, kâğıt ve başka malzeme geldi. Arapça hurufat önce İtalya'dan, sonra da Fransa'dan sağlandı. Nikola Masabaki baskı makinelerini Eylül 1821 ile Ocak 1822 arasında yerlerine monte etti. Matbaa ile kütüphanenin denetimi Bulak Mühendishânesi hocalarından Osman Nüreddin Efendi'ye verildi. Kendisi bu görevde Temmuz 1824'e kadar kaldı.

Bulak Matbaası'nda basılan kitaplarla ilgili bibliyografyalarla bu matbaa üzerine yapılan çalışmalarda, Dom Raphael'in (Rufeil b. Antun Zahhur) *Dizionario Italiano e Arabo / Kâmûsü İtalyanı ve Arabî* (1238/1822) adlı lugatı Bulak'ta basılan ilk kitap olarak kabul edilir. Ancak matbaayı kuruluş yıllarında ziyaret eden (Aralık 1822), G. B. Brocchi'nin basılan ilk kitabın Türkçe bir askerlik kitabı olduğunu ve İtalyanca-Arapça lugatın da baskı sırasını beklediğini belirtmesi, ayrıca kitabın İtalyanca ve Arapça ön kapaklarında baskı tarihi olarak sadece yıl verilmesi bibliyografya ve kaynakların görüşünü şüpheli hale getirmektedir. Öte yandan Bulak Matbaası'nda ilk basılan Arapça ve Türkçe kitapların hâtimelerindeki hicri ay ve yıl hesabı katılıp incelendiğinde, Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi'nin 1806'da Fransızca'dan çevirdiği, Prusya Kralı II. Frederick'in generallerine askerî bir tâlimatı olan ve *Vesâyânâme-i Seferiyye* adıyla bilinen kitap (Süleymaniye Ktp., Hürev Paşa, nr. 805), 1238 Rebîülevvelinin sonunda (1822 Aralık ortası) Bulak'ta basılan ilk kitap olarak ortaya çıkmaktadır. Bu arada *Kânunnâme-i Asâkir-i*

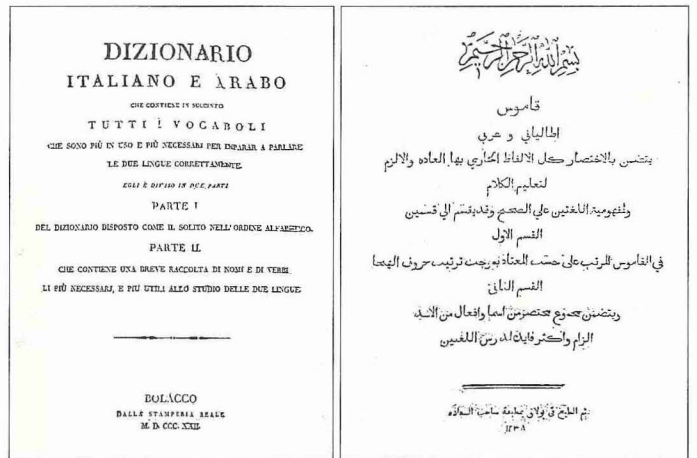
Piyâdegân-ı Cihâdiyye (Türkçe, 1238 Receb ortaları / Mart 1823 ortaları), *Kitâb fi şinâ'ati şıbâgati'l-harîr* (Arapça, 12 Zilkade 1238 / 21 Temmuz 1823) gibi kitaplar da matbaanın kurulduğu yılda basılan ilk eserlerdir.

İtalya'dan getirilen Arapça hurufat matbaada basılan ilk kitaplarda kullanıldı; ancak pek fazla beğenilmediğinden Senglâh el-Fârisî ta'lik, Türk hattatlarından Abdullah Zühdi Efendi de nesih harflerin kalıplarını yeniden yaptı. Bu kalıplardan dökülen harfler 1241'den (1825) sonra kullanılmaya başlandı.

Bulak Matbaası'nın işleri giderek yoğunlaşınca 1829 Ağustosunda matbaa tersanenin yakınlarında başka bir yere taşındı ve 1831'de Fransa'dan beş yeni baskı makinesi ismarlandı. Artan ihtiyaçlar dolayısıyla 1833'te matbaanın yakınındaki gümrük binası da bu tesislere katıldı. 100 yıla yakın bir süre aynı yerde kalan matbaanın 1946'da kullanım sahası 10.549 m²'ye çıkarıldı.

Bulak baskısı kitapların hâtimelerinde matbaa adı olarak "Bulak Matbaası" ifadesi kullanıldığı (*Bulak Matbaası Satış Katalogu*'nda [1260]) gibi "Dârüttübâa" (kapı kitâbesinde ve *Vesâyânâme-i Seferiyye*'de), "Matbaatü sâhibi's-saâde" (*Kâmûsü İtalyanı ve Arabî*'de [1245]), "Dârü't-tibâati'l-ma'mûre" (*Siyer-i Veysî*'de [1245]), "Matbaatü Bulak" (*Ravzatü'l-eb-râr*'da [1247]), "Matbaatü'l-kebir" (*Şerh-i Divân-ı Hâfız li-Sûdi*'de [1250]), "Dârü't-tibâati'l-hidivâne" (*Şerhü'l-eb-yât*'ta [1251]), "Dârü't-tibâati'l-âmire" (*Tâtînâme*'de [1254]), "Dârü't-tibâati'l-bâhire" (*Divân-ı Vâsîf*'ta [1257]), "Matbaa-i Âmire" (*Bulak Matbaası Satış Katalogu*'nda [1262]), "Matbaatü Misri'l-mahrûse" (*Tercüme-i Mil-el ü Nihal*'de [1263]), "Dârü't-tibâati'l-Misriyye" (*İrâdât Divanı ile Bu Defa...*'da

Bulak'ta
1238 (1822)
yılında basılan
*Dizionario
Italiano
E Arabo /
Kâmûsü
İtalyanı ve
Arabî*
adlı sözlüğün
iç kapağı

[1270]), "Matbaa-i Seniyye-i Mecbûre" (*Silsile-i Safâ li-Muhammed Mustafâ'da* [1287]) adları da kullanıldı.

Faaliyete geçtiği yıllarda Bulak Matbaası'nda kaç kişinin çalıştığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak G. B. Brocchi'deki bir kayda göre Aralık 1822'de matbaanın personel sayısı on altı kişiydi. Bu sayının 1825'te kırk kişiye, 1844-1845 yıllarına ait bir maaş listesinde 136 kişiye, matbaanın en parlak dönemi olan 1848'de ise 169 kişiye ulaştığı görülmektedir.

Mehmed Ali Paşa döneminde Nikola Masabaki 1821-1830, Abdülkerim 1830-1833, Ebû'l-Kâsım Şâhid Geylânî 1833-1835, Abdullah Fâtiḥ Dağistânî 1835-1840, Hüseyin Râtib 1840-1848 yılları arasında matbaa nâzirliğinde bulundular. Matbaada nâzıra bağlı olarak nâzir muavini, ayrı ayrı Arapça, Farsça, Türkçe musahhihleri ve mürettepleri, baskı ustaları, hattatlar, cetvelciler ve başka elemanlar da çalıştı. Arapça musahhihleri genellikle Ezher hocaları arasından seçildi. Bunların bazılarını harf dökümü, müretteplik, baskıcılık da öğretilirdi.

Türkçe musahhihlik yapanlar arasında Abdülvehhâb Dağistânî, Ahmed Efendi Kırkkimsevî (قرق كيمسوى), Mahmud Dağistânî, Mehmed Efendi, mühendis Mehmed Mazhar, Nakşibendiyye şeyhi Mehmed Murad, Müftüzâde Mehmed Necib, Mehmed İsmet, Mustafa Mestî, Mustafa Moravî, Sâdullah Said Âmidî, Şerif Mehmed ve Yâkub Efendi bulunmaktadır.

Bulak Matbaası'nda bir yandan çeşitli konularda kitaplar yayımlanırken bir yandan da idarî teşkilâtın her kademesi için birçok tâlimat, tâlimat ve kanun bülteni basıldı. Bulak'ta açılan okulların ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla zaman zaman küçük çaplı matbaalar da kuruldu. Bunların arasında uzun ömürlü olmayan ve çoğunlukla taş baskısı (litografya) basım yapan el-Kal'a (1822), Ebû Zebel Tıp Mektebi (1827), Tarra Topçu Mektebi (1831), Dîvânü'l-cihâdiyye (1831), Dîvânü'l-medâris (1837'den sonra) ve Mühendishâne (1834'ten sonra) en önemlileridir. Bu matbaalardan başka Mehmed Ali Paşa İskenderiye'de Sarây-ı Re'sû'tîn Matbaası'nı (1833) ve Girit'te Türkçe-Rumca *Vekâyi-i Giridiyye* gazetesini basan (1830 [?]) bir matbaa kurdu.

Dîvânü'l-medâris'e bağlı olarak çıkarılan Arapça-Türkçe resmî *Vekâyi-i Mısriyye* gazetesi de 25 Cemâziyelevvel

1244 - 25 Safer 1249 (3 Aralık 1828 - 14 Temmuz 1833) tarihleri arasında (535 sayı) Bulak Matbaası'nda basıldı. Bu gazete daha sonra el-Kal'a'da kendi adıyla anılan matbaaya taşındı; 1840 yılı ortalarına kadar burada basılan *Vekâyi-i Mısriyye* tekrar Bulak Matbaası'nda yayımlanmaya başlandı. Ayrıca Bulak Matbaası'nda basılan matematik, fizik, kimya ve askerlik kitapları için gerekli şekil, sembol, plan, harita ve özel işaretleri hazırlayıp basacak yardımcı bir taş baskısı matbaası da kuruldu.

Bulak baskısı kitapların bibliyografyaları 1832'de Hammer, 1834'te Reinaud, 1842'de Bianchi, daha sonra da başkaları tarafından düzenlendi. 1985'te Hsu Cheng-Hsiang'ın hazırladığı bir doktora çalışmasına göre 1238-1267 (1822-1851) yılları arasında Bulak Matbaası'nda 526, diğer matbaalarda kırk dört kitap olmak üzere toplam 570 kitabın basıldığı tesbit edilmiştir. Bu kitapların 259'u Türkçe, 255'i Arapça, on dördü Farsça'dır; kırk iki kitabın dili belirlenememiştir.

Bulak Matbaası'nda basılan kitaplar askerî kara ve deniz okulları ile diğer okullara dağıtıldıktan sonra geriye kalanların satılmasını isteyen Mehmed Ali Paşa, matbaada basılan kitapların fiyatlarını ve elde mevcut nüshalarını gösteren kataloglar yayımlattığı gibi taksitle kitap satışını ve çok sayıda kitap alanlara indirim yapılmasını da sağladı. Ayrıca baskı, dizgi, kâğıt, mürekkep masrafları ile diğer masraflar hesaplandıktan sonra mirîye onda bir kâr vermeyi kabul eden şahısların yatırımcı (mültezim) olarak matbaada kitap bastırmalarına izin verip onları destekledi. Matbu kitapları satacak resmî bir satış merkezi de 1857'de hizmete açıldı.

Mısır'da ilk matbuat kanunu, Mühendishâne hocalarından İtalyan asıllı Biloti'nin İslâmiyet aleyhine yazdığı "La Religion des Peuples Orientaux" adlı şiiri bastırma teşebbüsü üzerine 13 Temmuz 1823'te çıkarıldı. 1 Ocak 1859'a kadar yürürlükte kalan bu kanunla Mehmed Ali Paşa kendisinden izin alınmadan kitap basılmasını yasakladı ve buna teşebbüs edeceklere de ağır cezalar getirdi.

İç kapak ilk defa, Bulak Matbaası'nda 1822'de basılan Dom Raphael'in İtalyanca - Arapça sözlüğünde ortaya çıktı ve XIX. yüzyılın sonuna kadar tek örnek olarak kaldı. Matbaanın zimmet edildiği kişilerle nâzir ve musahhihlerinin adları, basılan kitapların basım yeri, yılı, ayı, gü-

nü gibi bibliyografik bilgiler yazma kitap geleneğine sadık kalınarak bu kitapların hâtimelerinde verildi.

Mehmed Ali Paşa'nın son döneminde Mısır valisi olan Abbas Paşa (1848-1854) Bulak Matbaası ile fazla ilgilenmedi. İşçi sayısı 108 kişiye düştü. Mehmed Said Paşa'nın (1854-1863) valiliği sırasında ise bütçenin yetersizliğinden dolayı matbaa ancak resmî evrakla özel yayınevlerinin ismarladığı ders kitaplarını basabildi. Matbaa Nâziri Ali Cevdet Bey ile işçiler arasında ücret yüzünden çıkan anlaşmazlık sonucu vali matbaayı 19 Ağustos 1861'de kapattı ve 1862 Ağustosunda da demiryolları müfettişi Abdurrahman Rüşdî Bey'e devretti. Matbaanın müdürlüğünü üstlenen Abdurrahman Rüşdî Bey, o sıralarda yeni bir matbaa kurmak için İskenderiye'de bulunan baskı ustası Antoine Mourès ile iş birliği yaptı. Antoine Mourès'i derhal Paris'e gönderip kısa sürede yeni malzeme ve makine getirtti. Matbaanın adı da Matbaa-i Abdurrahman Rüşdî oldu.

Hidiv İsmâil Paşa döneminde (1863-1879) matbaa Abdurrahman Rüşdî Bey'den satın alınarak yönetimi hidivlik dairesine bağlandı. Başına Hüseyin Hüsnü Efendi getirildi, matbaanın adı Matbaatü Bülâki's-seniyye olarak değiştirildi. El ile çalışan baskı makinelerinin yerine buharlı makineler, iyice bozulan hurufat yerine de yenileri satın alındı. Avrupa'dan özel olarak baskı ustaları getirildi. Kitapların kalitesi süratle yükseldi. Bastığı örnek kitapları milletlerarası 1867 Paris (gümüş madalya) ve 1873 Viyana sergilerine katıldı. Hidiv Mehmed Paşa döneminde ise (1879-1892) matbaa 20 Haziran 1880'de millileştirilip Matbaatü Bülâki'l-âmiriyye adını aldı.

Mısır'ın geçirdiği siyasî değişikliklerden sonra 13 Ağustos 1956'da çıkarılan bir kanunla resmî matbaalar özkerleştirilince Bulak Matbaası'nın denetimi de bir heyete (el-Hey'etü'l-âmmeh li's-şuûni'l-metâbi) verildi.

BİBLİYOGRAFYA :

Hammer, *HEO*, XVI, 409-414; G. E. Brocchi, *Giornale delle Osservazioni fatte nei viaggi in Egitto nella Siria e nella Nubia*, Bassano 1841, II, 173; Charles Edmond, *L'Egypte à l'Exposition Universelle de 1867*, Paris 1867; Dağistânî, *Fihristü'l-kütübi't-Türkiyyeti'l-mevcûde fil-kütübḥâneti'l-Hidiviyye*, Kahire 1306/1888-89; Jean Deny, *Sommaire des Archives Turques du Caire*, Kahire 1930, s. 122-123; J. Heyworth-Dunne, *An-Introduction to the History of Education in Modern Egypt*, London 1938; İbrâhim Abduh, *Târîḥu'l-vekâyi'l-Mısriyye 1828-1942*, Kahire 1946; Cemâleddin eş-Şeyyâl, *Tâ-*

rîḥu't-terceme ve'l-hareketi's-sekâfiyye fi 'aş-
rı Muhammed 'Alî, Kahire 1951; Ebü'l-Fütüh
Rıdvân, *Târîḥu maṭba'ati Bûlâk*, Kahire 1953;
Salaheddine Boustany, *The Press During the
French Expedition in Egypt 1798-1801*, Cairo
1954; Halil Sâbât, *Târîḥu't-tübâ'a fi's-şarḥi'l-
'Arabî*, Kahire 1966; a.m.f., "eṭ-Ṭibâ'atü fi
Mişr ḥilâle'l-ḥamleti'l-Fransiyye 1798-1801",
Mecelletü'l-Küllüyyeti'l-Âdâb, XXI/2, Kahire
1959, s. 61-100; a.m.f., "Maṭba'atü Bûlâk fi
'ahdihe'l-evvel", a.e., XXII/2 (1960), s. 65-99;
a.m.f., "Maṭba'atü Bûlâk fi 'ahdihe's-şâni",
a.e., XXIV/1 (1962), s. 9-29; a.m.f., "Maṭba'a-
tü Bûlâk fi 'ahdihe's-şâliş", a.e., XXV/1 (1963),
s. 71-194; Muhammed Cemâleddin eş-Şurba-
cî, *Ḳâ'ime bi-evâ'ili'l-Maṭbû'ati'l-'Arabiyye-
ti'l-mahfûza bi-Dâri'l-Kütüb hattâ sene 1862
m.*, Kahire 1383/1963; M. Seyfeddin Özege,
*Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Katalo-
ğu*, İstanbul 1971-80, I-V; Raphael Posner-I.
Ta-Shema, *The Hebrew Book, an Historical
Survey*, Jerusalem 1975, s. 101-102; Yâsîn H.
Safedî, "Arabic Printing and Book Production",
Arab Islamic Bibliography, London 1977, s.
221-234; Nasrullah et-Tirâzî, *Fihri'sü'l-maṭ-
bû'ati'l-Türkiyyeti'l-'Osmâniyyeti'llet iktene-
tahâ Darü'l-Kütübî'l-kaumiyye münzû inşâ'î-
hâ 'âm 1870 hattâ nihâyeti 'âm 1969*, Kahire
1982-83, I-III; Hsu Cheng-Hsiang, *The First
Thirty Years of Arabic Printing in Egypt 1238-
1267 (1822-1851). A Bibliographical Study
with a Checklist by Titles of Arabic Printed
Works* (doktora tezi, Edinburgh 1985); J. T.
Reinaud, "De la Gazette Arabe, Turque Im-
primée en Égypte", *JA*, II/8 (1831), s. 238-
249; a.m.f., "Notice des Ouvrages Arabes,
Persanes et Turcs Imprimés en Égypte", a.e.,
s. 333-344; A. Perron, "Lettre sur les Écoles
et l'Imprimerie du Pacha d'Égypte", a.e., IV/2
(1843), s. 5-23; T. X. Bianchi, "Catalogue Gé-
néral des Livres Arabes, Persans et Turcs
Imprimés à Boulaç en Égypte depuis l'Intro-
duction de l'Imprimerie dans ce Pays", a.e.,
s. 24-61, 466; Boris A. Dorn, "Catalogue des
Ouvrages Arabes, Persans et Turcs Publiés
à Constantinople, en Égypte et en Perse qui
se trouvent au Musée Asiatique de l'Acadé-
mie", *Bulletin de l'Académie Impériale des
Sciences de Saint Pétersbourg*, X, Saint-Pé-
tersbourg 1866, kolon 182-199 (tamamı kolon
168-213); Albert Geiss, "Histoire de l'Impri-
merie en Égypte", *BIE*, V/1 (1907), s. 133-157;
a.m.f., "Histoire de l'Imprimerie en Égypte",
a.e., V/2 (1908), s. 195-220; R. G. Canivet,
"L'Imprimerie de l'Expédition d'Égypte, les
Journaux et les Procès-Verbaux de l'Institut
(1798-1801)", a.e., V/3 (1909), s. 1-22; J. Hey-
worth-Dunne, "Printing and Translation un-
der Muhammad Ali of Egypt", *JRAS* (1940),
s. 325-349; Richard N. Verdery, "The Publica-
tions of the Bulaç Press under Muhammad
Ali of Egypt", *JACS*, sy. 91 (1971), s. 129-
132; Fawzi M. Tadrus, "Printing in the Arab
World with Emphasis on the Bulaç Press in
Egypt", *University of Qatar, Bulletin of the
Faculty of Humanities and Social Sciences*, V,
Katar 1402/1982, s. 61-77; Michael W. Albin,
"The Survival of the Bulaç Press under Ab-
bas and Said (1848-63)", *International Associa-
tion of Orientalist Librarians Bulletin*, sy.
30-31, Michigan 1987, s. 11-17; "Cairo", *EJd.*,
V, 31-32; "Soncino", a.e., XV, 140-141.

TURGUT KUT

BULGAR

Batı Hun Devleti içindeki Türk kavimlerinden biri.

Bulgar Türkleri'nin adına tarihte ilk
defa milâttan sonra 482'de rastlanmak-
tadır. Attila'nın 453'te ölümünden son-
ra Hun birliği çözülmüş, bunun üzeri-
ne Kafkaslar'dan Tuna'ya kadar Karade-
niz'in kuzeyinde uzanan bölgelerde Bul-
gar Türkleri siyasî birliklerini kurmuş-
lardır.

Bulgar kabilelerinden Utigurlar doğu-
da Kuban ırmağı yörelerinde, Kutrigur-
lar da batıda Tuna'nın kolları ile Besa-
rabya yörelerinde hâkimiyet kurdular.
Ancak Balkanlar'daki sınırı emniyet al-
tına almak isteyen Bizans İmparatoru
Zenon (476-491), komşusu olan Kutri-
gur Bulgarları'nı Utigurlar'a karşı kış-
kırtarak savaşa sürükledi. Yenilen Kut-
rigurlar'dan 2000 kadar aile savaş son-
rasında (482) Bizans'ın hizmetine gire-
rek Trakya'ya yerleştiler ve zamanla Hi-
ristiyanlığı kabul ettiler.

Bulgarlar VI. yüzyılda Orta Asya'dan
batıya göç eden Avarlar'ın idaresine gir-
diler (559). Bulgar Hanı Kuvrat Han za-
manında (584-642) Avar idaresinden kur-
tuldularsa da VII. yüzyılda Don ve Kuban
ırmakları arasındaki yurtlarına baskıla-
rını arttıran Hazarlar'ın hâkimiyetini ka-
bul etmek zorunda kaldılar.

Tuna Bulgarları. Hazarlar'ın baskıları
üzerine Kutrigur Bulgarları Kuvrat Han'ın
küçük oğlu Esperih idaresinde Dobruca
tarafına göç ettiler. Müslümanların
İstanbul'u kuşatmalarından (674-678)
 faydalanarak Bizanslıları mağlûp etti-
 ler ve Bizans'ı anlaşmaya mecbur bıraktı-
 lar (681). Böylece Tuna Bulgarları Bal-
 kanlar'da ve Orta Avrupa'da önemli bir
 siyasî varlık haline geldi. Bilhassa Kurum
 Han (803-814) ve Omurtag Han (814-831)
 zamanında Bulgarlar en parlak devirle-
 rini yaşadılar. Sofya, Niş, Belgrad, Üsküp
 gibi önemli merkezler arasındaki tica-
 ret yollarını ellerine geçirdiler ve ekono-
 mik bakımdan geliştiler. Ancak Mala-
 mir Han zamanında (831-836) Bulgarlar
 arasında Bizans'ın tesiriyle Hıristiyanlık
 yayılmaya başladı ve Persiyan Han dön-
eminde (836-852) devam etti. Nihayet
 Boris Han'ın (859-890) Hıristiyanlığı ka-
 bul etmesiyle (864) Tuna Bulgarları bü-
 tünüyle Hıristiyan oldular ve zamanla
 Slavlaşarak kendi öz dillerini unuttular.

İdil (Volga) Bulgarları. VII. yüzyılın ikin-
 ci yarısında Kutrigur Bulgarları'nın Tu-

na boyuna göçü sırasında Utigur Bul-
 garları da kuzeye doğru çekilerek Orta
 İdil boyuna gittiler ve bugünkü Tatar-
 lar'ın ve Çuvaşlar'ın yaşadıkları toprak-
 larda yerleştiler. Bu bölgeler önemli su
 yolları ile ticarete, verimli toprakları ile
 ziraate, ormanları ile avcılığa ve arıcılı-
 ğa çok uygun olduğundan Bulgarlar bu-
 ralarda zamanla ekonomik bakımdan
 geliştiler ve bu sayede kültür seviyeleri
 de yükseldi. Bulgar, Biler, Suvar, Oşal,
 Tetiş gibi önemli kültür ve ticaret mer-
 kezleri kuruldu.

İdil Bulgarları bir yandan İskandinav,
 Rus ve Baltık ülkeleriyle, öte yandan Tür-
 kistan, İran, Arap ve Bizans ülkeleriyle
 karşılıklı ticaret yapıyorlardı. İslâm ülke-
 lerinden gelen tüccarlar vasıtasıyla Bul-
 garlar arasında kısa zamanda İslâm di-
 ni ve kültürü yayıldı. Bulgar Hanı Yalta-
 var oğlu Almış Han müslüman oldu ve
 920'de Bağdat'a halifeye elçi göndere-
 rek Bulgar halkına İslâm dinini öğrete-
 cek din bilginleri ile cami ve kale yapac-
 kım mimarlar istedi. Halife Muktedir-Bil-
 lâh Ca'fer de 922'de Bulgar ülkesine bir
 elçilik heyeti yolladı. Bu heyette bulunan
 İbn Fadlân, yolda ve Bulgar ülkesinde
 görüp duyduklarını daha sonra kaleme
 aldığı seyahatnâmesinde anlatmıştır.

İdil Bulgarları XIII. yüzyılın ikinci yarı-
 sına kadar yerleşik bir halde refah için-
 de yaşadılar. Fakat Bulgarlar'ın 1223'te
 Don bölgesinde Kumanlar'la yaptıkları
 bir savaştan Aral bölgesine dönen Mo-
 ğol ordusuna saldırmaları ve onları yen-
 meleri kendi felâketlerini hazırladı. Nite-
 kim Batu Han'ın emriyle Moğollar uzun
 bir hazırlıktan sonra 1236'da Bulgarlar'a
 saldırdılar ve bütün şehirlerini yakıp yı-
 ktılar, halkı da kılıçtan geçirdiler. Bulgar-
 lar Altın Orda devrinde (1283-1452) bi-
 raz toparlanıp varlıklarını sürdürdülerse
 de 1361'de Altın Orda Hanı Pulat Ti-
 mur'un saldırısına uğradılar ve belli baş-
 lı şehirleri yıkıldı. 1391'de ise Timur-
 lenk'in Altın Orda Hanı Toktamış'a karşı
 yaptığı sefer sırasında Altın Orda şehir-
 leriyle birlikte İdil Bulgarları'nın şehir-
 leri de tahrip edildi. Bulgarlar bundan
 sonra Kazan Hanlığı'na tâbi olarak ya-
 şadılar. Nesillerini ve dillerini bugün to-
 runları olan Çuvaşlar'la devam ettirmek-
 tedirler.

Bulgarlar'ın Dili. Tuna Bulgarları'ndan
 kalan dil örnekleri çok azdır. Bunlar ba-
 zı kaynaklarda geçen kişi adları, unvan-
 lar ile çeşitli eşya ve kırk kadar kitâbe-
 de geçen bazı kelimelerden ibarettir. Ya-
 pılan incelemelerden anlaşıldığına göre